

EFFEKTEVALUERING

”12 ÅR PÅ EL ALTIPLANO. HVAD HAR DET HJULPET?”
Et studie af DIBs bosætningsprojekter i Bolivia

Oktober 2005

Udgiver:

Dansk International Bosætningservice
Klosterport 4 C, 4. sal
DK- 8000 Århus C.
Tlf.: +45 86 13 19 07
E-mail: dib@dib.dk
Internet: www.dib.dk

Udgivelsesår:

2005

Titel:

Effektevaluering
”12 år på El Altiplano. Hvad har det hjulpet?”
Et studie af DIBs bosætningsprojekter i Bolivia

Forfatter:

Søren Hvalkof, Antropolog, NORDECO
Gloria Sierra, sociolog/psykolog

Udgivet og udført med støtte fra Danida

Forsidefoto

Kvindeprojekt under DIBs projekt ”Styrkelse af civilsamfundet på Altiplano”, SCA

INDHOLD

1. FORORD	5
2. EFFEKTSTUDIETS MÅL	6
3. PROJEKTER OG FASER	6
3.1 Pilotprojektet (1) “Lak’a Uta” 1990-1992	6
3.2 Pilotprojekt (2), PAL 1993-1995.....	7
3.3 Bro(pilot 3)projektet jan. 1996 - aug. 1996.....	7
3.4 BBA-projektet	7
3.4.1 Endelig version. Jan. 1997- dec. 2001.....	7
3.4.2 BBA-Konsolideringsfasen 2000-2001	8
3.4.3 BBA-projektets sidste fase og afslutning.....	8
3.5 Opfølgende projektinitiativer.....	8
4. EFFEKTUNDERSØGELSEN	8
4.1 Indledning	8
4.2 Lak’a Uta-komponenten - generelle aspekter og tendenser	9
4.3 Konklusioner vedr. Lak’a Uta komponentens effekter	9
4.3.1 Modtagelse.....	9
4.3.2 Investering vs. output	10
4.3.3 Efterspørgsel og spredning.....	10
4.3.4 Miljø og sanitære forhold	11
4.3.5 Sundhed.....	11
4.3.6 Træning af byggeteknikere	11
4.4 Konklusioner vedrørende PU-komponentens effekter	12
4.4.1 Succes på trods	12
4.4.2 Demokratisering.....	12
4.5 Konklusioner vedr. Institutioner, organisationer, selskaber o.a.	12
4.5.1 Den statslige sektor.....	13
4.5.2 Forsknings og uddannelse.....	13
4.5.3 NGO’er.....	13
4.5.4 Privatsektoren.....	13
4.6 Konklusioner tværgående tema: kønsaspekter og kvinder.....	13
4.6.1 Effekten af LU-komponenten på kønsrealitionerne	13
4.6.2 Effekten af PU-komponenten på kønsrealitionerne.....	14
5. ANBEFALINGER OG AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGR	15
5.1 Fattigdomsbekæmpelse og LU - en generel kommentar.....	15

5.2 Anbefalinger LU	15
5.2.1 Projektets målsætninger.....	15
5.2.2 Spredning og bæredygtighed.....	16
5.2.3 Sundhed.....	16
5.2.4 Integrerede løsninger.....	17
5.2.5 Ejerskab og partnerskab.....	17
5.2.6 Private villabyggerier.....	17
5.2.7 Lokale iværksættere og turisme.....	17
5.2.8 Naturparker.....	18
5.2.9 Offentlige byggerier.....	18
5.2.10 Private selskaber.....	18
5.3 LU-centret i Lahuachaca	18
5.3.1 Centrets nuværende situation.....	18
5.3.2 Center for Jordbyggeri.....	19
5.4 Pacha Uta-konceptet.....	19
5.4.1 Indiansk territorial organisering.....	20
5.4.2 Gentagelse af en PDM processen.....	20
5.4.3 Trænings-center for partcipatorisk planlægning.....	20
5.5 Kønsaspekter og kvinder - et tværgående tema.....	20
5.6 Afsluttende anbefalinger	21
5.6.1 Samarbejde med andre organisationer og institutioner.....	21
5.6.2 Opfølgning.....	21
5.6.3 Potentialet.....	21

INTRODUKTION

Med støtte fra DANIDA har DIB gennemført en omfattende effekt evaluering over 15 års projektaktiviteter på Altiplano, Bolivia.

Studiet blev gennemført i foråret 2005 med ekstern assistance fra antropolog Søren Hvalkof (teamleder), sociolog/psykolog Gloria Sierra samt et stort antal lokale interviewer, konsulenter, partnerne, institutioner og organisationer.

DIBs bolivianske samarbejdspartner, SAHB har taget aktiv del i både planlægningen og gennemførelsen af studiet. SAHBs store lokalkendskab og lokale forandring har været medvirkende til at studiet trods politisk uro og blokader er forløbet planmæssigt.

I Danmark har en ressourcegruppe, i tæt samarbejde med evalueringsteamet, rådgivet, diskuteret og fulgt arbejdet på nært hold. Et omfattende baggrundsmateriale såvel som metodevalg er studeret og vurderet.

Ressourcegruppen består af
Steen Folke, senior researcher, economic geography, DIIS
Jørgen Eskemose, planlægger, Kunstakademiets arkitektskole
Bo Vagnby, arkitekt, Ålborg Universitet
Lars Jørgen Jakobsen, arkitekt og CTA, Bolivia

Nærværende resume sammenfatter effektevalueringens hovedrapport og annekser. Både resume og rapport, som begge er udarbejdet i en spansk og dansk version, er blevet gennemlæst og kommenteret af partnere og ressource personer både i Bolivia og Danmark

Arbejdet har omfattet et forstudie (deskstudie og interview), et feltstudium (interview, spørgeskemaer, m.v.) samt afslutningsvis 2 store seminarer afholdt i Sica Sica (målområdet) og i La Paz.

DIB ønsker at takket alle implicerede herunder:

Teamleder Søren Hvalkof samt konsulent og medforfatter Gloria Sierra for deres vedholde, engagerede og konstruktive arbejde.

Sociolog Antonio Rivero Ostoic for arbejdet med feltstudie, redigering og oversættelse

SAHBs team bestående af Jaime Ayra, Fortunato Condori, Raul Sandoval, Geovana Murillo m.fl. DIBs repræsentant i Bolivia, hortonom Hanne Errboe.

Den Danske Ambassade i La Paz ved rådgiver Karsten Nielsen.

Ressourcegruppen

DIB medarbejdere og frivillige

Det er håbet, at rapportens konklusioner og anbefalinger vil bringe klarhed over og støtte til DIBs videre arbejde på Altiplano i tæt samarbejde med lokale kræfter.

Århus, oktober 2005

Paul Erik Bidinger

DIB ansvarlig for Impactstudiet

1. FORORD

Nærværende rapport er en stærkt resumeret version af hovedrapporten, der fylder omkring 80 sider og derudover har hundredvis af sider annekseret bilagsmateriale, herunder resultaterne af den omfattende spørgeskema- og interviewundersøgelse, der danner grundlag for effektstudiet. Den resumerede rapport tilstræber at formidle hovedresultater, hovedargumenter og vigtigste anbefalinger for fremtiden, mens alle "mellemløbet" findes i hovedrapporten.

Dansk International Bosætningservice - DIB, har i samarbejde med lokale organisationer gennemført udviklingsprojekter på Altiplano'et i Bolivia siden 1989. Udgangspunktet for projektaktiviteterne har været at bidrage til at bekæmpe fattigdommen blandt indianske bønder gennem en forbedring af boligforhold og levevilkår, og med særlig henblik på kvinders og børns forhold. Desuden har man udviklet befolkningens kapacitet til at indgå i besluttelsesprocesser vedrørende folkelig deltagelse i lokalplanlægning af Sica Sica kommune og forbedret kommunens planlægningsgrundlag. Projekterne fokuserer på to udviklingskoncepter inden for byggeri og planlægning; Lak'a Uta (Huse af Jord) herefter LU og Pacha Uta (Organisering af Tid og Rum), herefter PU.

Lak'a Uta (LU) konceptet har videreudviklet en gammel tradition for byggeri med soltørrede ubrændte jord- og lersten, såkaldte "adobe", gennem introduktion af parabelarkitektur med nordafrikanske og arabiske rødder. Det parabelformede selv bærende tag fremviser store fordele frem for konventionelt latin-amerikansk adobebyggeri, hvad angår tagkonstruktion, isolerings- og varmekapacitet, hygiejne, lyd og æstetik, samt ved meget lave produktionsomkostninger. Dertil skal nævnes den miljømæssige/økologiske "sidegevinst" som opnås ved brug af lokale naturligt forekommende materialer

Pacha Uta konceptet (PU) drejer sig om at introducere et partecipatorisk planlægningsværktøj og kapacitere lokalbefolkningens repræsentanter og den kommunale administration i demokratisk planlægning.

I efteråret 2004 imødekom Danida en ansøgning om støtte til at gennemføre et effektstudie af DIBs samlede indsats gennem godt 12 år. Studiet gennemførtes af to eksterne konsulenter i tæt samarbejde med DIB/SAHBs personale fra februar - april 2005. DIB og den bolivianske søsterorganisation SAHB er fortsat aktive i Bolivia og er i øjeblikket ved at realisere et mindre projekt, der søger at styrke lokale organisationer. Samtlige projekter er finansieret af danske bistandsmidler gennem Danida.

2. EFFEKTSTUDIETS MÅL

Formålet med studiet har været at vurdere effekterne af DIBs 12-15 års projektaktiviteter med udvikling af og træning i bolig- og huskonstruktioner, lokalplanlægning og anden støtte til den fattige indianske bondebefolkning på den bolivianske højslette. Der ønskedes en undersøgelse af om arbejdet med bæredygtige bosætningsstrategier har ændret levevilkårene for de fattige og i givet fald hvordan. Studiet vil således belyse om målgruppen har oplevet forbedret vilkår indenfor de tematiske områder: sundhed, økonomi, sociokulturelle forhold og relationer mellem kønnene, og om disse kan relateres til projekterne. Desuden vil undersøgelsen søge at fastslå om der *de facto* kan påvises nogen kvalitative ændringer i bøndernes sociale situation og forhold som følge af DIBs aktiviteter.

3. PROJEKTER OG FASER

DIB blev grundlagt i 1988 med det formål at øge indsatsen for bæredygtige bosætningsstrategier i udviklingslandene gennem byggetekniske tiltag der demonstrerede at udnyttelsen af lokale materialer og lokal viden udgjorde et billigt og bæredygtigt alternativ til konventionelt byggeri. Arbejdet startede i Bolivia, efterfulgt af Cambodja og Sri Lanka. I Bolivia udvikledes følgende projekter, alle med støtte fra Danida:

3.1 Pilotprojektet (1) "Lak'a Uta" 1990-1992

Pilotprojektet "Parabelhuse på Altiplano Lak'a Uta" blev søsat i juli 1990 med en samlet projektbevilling fra Danida på godt 2,2 millioner kr. og har formålet at overleve og sætte sit præg på alle efterfølgende projektfaser, uanset deres karakter. Lak'a Uta pilotprojektets målgrupper var:

1. Den indianske befolkning på Altiplano'et generelt.
2. Genbosatte minearbejdere i Lahuachaca-området (Sica Sica kommune) specifikt.

Projektets målsætning var at introducere og afprøve selvbyggemetoder med lavteknologi og til minimum omkostninger. I forbindelse med Danidas appraisal af det efterfølgende PAL projektforslaget (se næste punkt) gennemførtes samtidig en evaluering af Lak'a Uta pilotprojektet og byggekonceptet.

3.2 Pilotprojekt (2), PAL 1993-1995

Pilotprojektet "Integreret udvikling og bosætning i Lahuachaca" - *Proyecto piloto de asistencia técnica y capacitación - Lahuachaca (PAL)* er en videreførelse og udvidelse af det oprindelige Lak'a Uta projekt. PAL-projektet startede i oktober 1993 med en samlet bevilling fra Danida på godt 3,2 mio. kr. for en toårig periode. Projektområdet for PAL projektet var nu udvidet til at ud over Lahuachaca landsby i princippet også at omfatte hele regionen med 47 lokalsamfund, hvoraf 10 blev direkte involveret i projektet. Projektet havde to kombinerede målsætninger:

- a) Fortsættelse af forsøgene med og udviklingen af parabelhuskonceptet og træning for selvbyggere
- b) Indkomstgenererende aktiviteter med den hensigt at opbygge en generel udviklingsmodel for Altiplano'et.

Denne sidste meget brede og ambitiøse målsætning indebar at man diversificerede sine projektaktiviteter betydeligt. Evalueringsrapporten fra Danida konstaterer at modellen for integreret bæredygtig udvikling på Altiplano'et aldrig blev gennemført. Til gengæld lader aktiviteter der er direkte relaterede til Lak'a Uta byggekonceptet til at have fungeret godt og bliver rost i evalueringsrapporten (1996). Således påbegyndtes formuleringen på et nyt projekt der kunne videreudvikle tiltagene.

3.3 Bro(pilot 3)projektet jan. 1996 - aug. 1996

For at fastholde det opnåede momentum i perioden mellem PAL projektets afslutning og det ny projekts godkendelse og start gennemførtes et *Broprojekt 1996*: "Pilotprojekt for integreret udvikling og bosætning i Bolivia" støttet af Danida med 1,2 mio. kr.

3.4 BBA-projektet.

3.4.1 *Endelig version. Jan. 1997 - dec. 2001:*

Bæredygtig bosætning på Altiplano (Proyecto Asentamientos Humanos sostenibles en el Altiplano).

Efter flere gennemgribende omarbejdninger af det oprindelige projektforslag, hvor DIB havde imødekommet de fleste kritikpunkter som Danidas appraisal havde fremført, godkendte Danida projektet i november 1996 med en bevilling på 18,1 millioner kroner.

Projektets målgruppe var nu blevet fokuseret på: "... primært fattige kvinder og deres familier i land- og suburbane områder på Altiplano. Befolkningen udgøres af indfødte folk." Med kvinderne i centrum er der således lagt op til fokus på kønsaspekterne i projektet. Rationalet er at kvinderne sikrer familiernes subsistensproduktion og dermed deres økonomiske fleksibilitet og basale overlevelse. Projektet havde tre hovedkomponenter:

1. Projektledelse:
 - Etablering og udførelse af administrations- og sekretariatsfunktioner
2. Lak'a Uta byggeri:
 - Selvbyggeri
 - Professionelt byggeri
 - Forskning og Uddannelse
 - Bygge kreditter
3. Lokalplanlægning i Sica Sica kommune (senere Pacha Uta):
 - Kommunal planlægningsstøtte jvf. Lov om Folkelig Deltagelse (LPP)

Umiddelbart efter at det nye BBA projekt var påbegyndt, tilspidsede en større konflikt mellem DIB og deres lokale samarbejdspartner CEPRODES som til sidst medførte et brud i januar 1998. Bruddet medførte voldsom turbulens, paralyserede udviklingsarbejdet og absorberede megen tid og energi. Som følge af konflikten pålagde den danske ambassade i La Paz projektet at suspendere alle aktiviteter indtil en evaluering forelå. Denne midtvejsevaluering anbefalede at den resterende projektperiode deles i to faser:

1. En interimfase fra april 1999 til december 1999
2. En konsolideringsfase fra januar 2000 til december 2001

Desuden har midtvejsrapporten intet mindre end 17 specifikke anbefalinger.

3.4.2 BBA-Konsolideringsfasen 2000-2001

Projektets målgruppe er den samme som i det oprindelige projektdokument, nemlig kvinderne og deres familier blandt 1.250.000 fattige bønder på den bolivianske højslette, dog med en specifik fokusering på de 25.000 indbyggere i Sica Sica kommune. Projektet har stadig tre hovedkomponenter. Dog har man skiftet navn på planlægningskomponenten til nu at hedde *Pacha Uta*, hvis mål "er at sikre en optimal og bæredygtig udnyttelse af ressourcer gennem fysisk planlægning, der sammenfatter essensen af sociale og økonomiske behov og muligheder". Desuden er der nu indføjet detaljerede projektstrategiske overvejelser i projektdokumentet for hver enkelt subkomponent. En intern evaluering fra august 2000 konstaterer at projektet har udviklet sig som planlagt, har fulgt anbefalingerne fra interim evalueringen og at det er lykkedes at koncentrere aktiviteterne om at producere resultater og konsolidere den lokale forankring.

3.4.3 BBA-projektets sidste fase og afslutning

I den efterfølgende periode udarbejdedes der en statusrapport pr. 31.12. 2000 og en slutrapport pr. 31.12. 2001 hvor BBA projektet sluttede. Desuden udarbejdedes der to nye ansøgninger om to forskellige opfølgende projekter efter BBA-projektets afslutning (Plan Yala-1, juni 2000 og Bæredygtig lokaludvikling på Altiplano, juni 2001). Disse blev ikke imødekommet af Danida.

3.5 Opfølgende projektinitiativer

Selv om BBA projektet endeligt blev afsluttet i 2001 og DIB ikke opnåede støtte til en videreførelse, har organisationen på trods af alle odds formået at opretholde aktiviteter på et minimumsniveau og derved til en vis grad kunnet vedligeholde det netværk og den store og brede sociale kontaktflade man havde opbygget siden 1987 og som udgør en social kapital med et formidabelt potentiale for udviklings- og projektinitiativer i området.

I 2003 opnåedes dog en bevilling på 1 mio. kr. til SCA projektet - *Styrkelse af civilsamfundet på Altiplano (2004 - 2005) (FOA)* der startede den 1.1. 2004 og løber til 31.12. 2005. DIB gennemførte en intern midtvejsevaluering af SCA projektet i begyndelsen af 2005. Et andet lille men vigtigt projektinitiativ er *Projektet for motivering af børn i Labuachaca: "Lær gennem leg" (Aprender jugando)*. Ingen af de to sidstnævnte projekter er direkte omfattet af effektstudiet, men er dog bemærket med interesse og kommenteret i hovedrapporten.

4. EFFEKTUNDERSØGELSEN

4.1 Indledning

Kærnen i nærværende effektstudie er en forundersøgelse der gennemførtes i januar og februar 2005. Hensigten var at få et mere systematisk overblik over de kvantificerbare kvalitative aspekter og temaer som var identificeret som indikative for en vurderingen af DIBs projektaktiviteters effekter. Undersøgelsen var af typen *Rapid Rural Appraisal* og gennemførtes som en blandet interview og spørgeskemaundersøgelse med forskellige målgrupper (såvel individuelle som gruppe) og udvalgt efter "randomiseringsprincipper" og repræsentativitet, ligesom der blev foretaget kontrolinterviews. Endeligt fulgtes undersøgelsen op af de eksterne konsulenter med forskellige feltbesøg og åbne interviews i samarbejde med det

bolivianske projektteam, ligesom der gennemførtes en lang række interviewmøder med myndigheder og institutioner i La Paz. (For en detaljeret præsentation af den anvendte metode se *Anneks 2*). Desuden lagdes der særlig vægt på kønsdimensioner og kvinders situation som tværgående tema i studiet (Se kapitel 7 i hovedrapporten). Som supplement til disse undersøgelser gennemførtes tillige en teknisk evaluering af Lak'a Uta konstruktionerne (*Anneks 8*).

4.2 Lak'a Uta-komponenten - generelle aspekter og tendenser

Det samlede budget for alle projekter og komponenter fra 1990-2001 med støtte fra Danida, er på 24,6 mio. kr., hvoraf ca. 18 mio. kr. kan henføres til diverse LU aktiviteter, herunder også dokumentations- og oplysningsarbejde i Danmark. BBA-projektets andel udgør 18,1 mio. kr., hvoraf 12,6 mio. kr. er gået til LU-komponenten og 5,4 mio. kr. til PU-komponenten.

Det overordnede mål og perspektivet som begrundede projekterne, er fattigdomsbekæmpelse gennem forbedring af de fattige familiers boliger i rurale områder på den bolivianske højslette. Det centrale projektområde, Aroma provinsen og naboområder, er netop klassificeret som en zone med høj fattigdom.¹

I følge SAHB er der mellem 1990 og 2004 registreret et samlet byggeri på 408 LU-konstruktioner i diverse provinser. Disse omfatter²:

- a. 306 konstruktioner der er direkte støttet af LU-projektet (DIB Bolivia, CEPRODES, SAHB, Irnaqañani), i visse tilfælde med kreditgivning:
 - Simple familiehuse (godt 200) i landområderne.
 - Diverse bygninger til demonstrationsbrug, eksperimenterende, fælles, socialt eller til produktive formål i landområderne.
- b. 102 konstruktioner klassificeret af SAHB som "spredningseffekt" og uden direkte støtte:
 - Boliger og andre typer af bygninger som købte teknisk assistance (SAHB, Irnaqañani, Cocawi og byggeteknikkerne på eget initiativ).
 - Private professionelle byggerier (Irnaqañani, SAHB og andre).

4.3 Konklusioner vedr. Lak'a Uta komponentens effekter

LU aktiviteterne har haft en vigtig og direkte virkning på forbedringen af boligforholdene for omkring 200 fattige familier på den bolivianske højslette, med i alt 208 huse. Der er i alt registreret 408 LU byggerier i Bolivia med en eller anden forbindelse til DIBs projektkontekst.

4.3.1 Modtagelse

- a. LU-boliger bliver særdeles positivt bedømt af selvbyggerfamilierne og dem som bor i husene (oftest identiske personer).
 - I. Der er en entydig positiv balance mellem fordele og ulemper ved at bo i LU som de adspurgte opremsede.
 - II. De stabile temperaturforhold var den oftest nævnte faktor.
- b. Der er en notable efterspørgsel efter LU-boliger i lokale områderne, såvel i det oprindelige projektområde som i naboområder. Efterspørgslen og interessen er dog betinget af teknisk, uddannelsesmæssig eller anden støtte til byggerierne og/eller incentiver.
- c. LU-konstruktioner er blevet en del af enkelte landsbysamfunds identitet og ansigt ud ad til. Det er bl.a. tilfældet i Sica Sica kommune som annoncerer med LU som en attraktion.

¹ På fattigdomskortet over Bolivia kan man konstatere at de rurale områder på Altiplano'et der omfatter Aroma provinsen og herunder Sica Sica kommune, er indiceret som områder med relativ høj fattigdom. (cf. INE, Mapa de Pobreza en Bolivia 2001.)

² Dette tal omfatter også visse byggerier som ikke længere eksisterer eller fungerer længere. Der findes ikke en særskilt registrering af disse. Ej heller findes der et register over alle LU konstruktioner der er bygget uden direkte støtte fra projektet og som kunne henføres til "afsmitnings- eller spredningseffekt".

4.3.2 Investering vs. output

- a. Hvis man ser på den samlede investering over godt 12 år på omkring 18 mio. kr. i LU-byggerier og promovering af konceptet, kan man sige at en volumen på ca. 200 familier der direkte har nydt godt af de nye boliger ikke er et imponerede højt tal. De resterende 200 afledte byggerier fordeler sig på produktion, sociale og offentlige formål og demonstration.
- b. Det skal understreges at formålet med LU-projektet ikke har været at bygge boliger til eller med folk, men at introducere et nyt bygge- og boligkoncept, der tilgodeser de fattigstes behov og som i princippet er selv bærende, billigt og af høj kvalitet og som folk selv kan bygge. Således er de fleste projektmidler gået til en motiverende "brugerdeltagelsesproces" og til etablering af selvbyggerier som konceptspredning. Man kan derfor ikke måle succesen på antallet af konstruerede LU i forhold til projektets omkostninger, men må se på andre parametre.
- c. Det er vigtigt at effekten vurderes i en bred kontekst, hvor selve konceptpromoveringen har skabt interesse og fokus på mange niveauer omkring boligsituationen blandt de fattige og dermed forbedret det organisatoriske grundlag for relaterede fattigdomsbekæmpende aktiviteter. Der er således skabt et lokalt netværk og en berøringsflade til lokalbefolkningen i projektområderne som udgør et vigtigt potentiale for fremtidige projektaktiviteter, det være sig byggeprojekter eller andre typer af aktiviteter.

4.3.3 Efterspørgsel og spredning

- a. Der er positive forventninger om at LU-byggeprojektet kan komme i gang igen. Denne accelererende interesse for byggerierne er bl.a. resultatet af den byggekonkurrence som projektet udskrev med en større præmiesum i dollar, hvilket også viser at incentiver er en vigtig faktor.
- b. Det kan udledes at det ikke er tilstrækkeligt at producere didaktisk korrekte byggemanualer og derefter forvente at LU-byggerier blandt de fattige bønder spredt sig automatisk.
- c. På baggrund af undersøgelsen kan det ikke udledes at efterspørgslen efter LU-byggerier er mere signifikant end efterspørgslen efter andre typer byggerier eller *vice versa*.
- d. Kendskabet til og interessen for LU-byggekonceptet har haft en stor spredning, også langt ud over selve kerneområdet for projektaktiviteterne
- e. Selv om det lykkedes at få spredt LU-konceptet og vække interessen for professionelle boligbyggerier blandt andre socialgrupper end den oprindelige målgruppe, har byggeaktiviteterne haft et lavt niveau siden projektet stoppede. I den forbindelse spiller også eksterne faktorer som forhindringer på byggemarkedet ind.
- f. Der har ikke kunnet konstateres nogen umiddelbar effekt på eller i de offentlige institutioners politik, selv om såvel kommunale autoriteter, embedsfolk og traditionelle indianske øvrigheds personer kendte og udtrykte interesse for LU konceptet.
- g. De professionelle LU-konstruktører, og håndværkere, som har været involveret/trænet i såvel LU som PU-projekterne, har formået at opretholde kontakten med de forskellige comunidades lokalområder i Sica Sica. På grund af mangel på projektmidler har det dog ikke været muligt at gennemføre en egentlig opfølgning og konsolidering.
- h. Fraværet af opfølgning anføres som en stor mangel af såvel landsbyfællesskabernes medlemmer som af øvrigheds personer. Den bratte afslutning på projektaktiviteterne menes at have stoppet en positiv udvikling.
- i. De udarbejdede byggemanualer, der vurderes at have høj pædagogisk kvalitet, har ikke haft tilstrækkelig distribution til at have en effekt i sig selv. Desuden bør de følges op af muligheden for

personlig vejledning for at have en “selvpromoverende” virkning på familiernes LU-byggerier. Manualen kan næppe stå alene og virke *per se*.

- j. Byggemanualerne bør kun udarbejdes på spansk. Manualer på aymara (andinsk sprog) bedømtes negativt af den aymaratalende befolkning, da de ikke har lært aymara som skriftsprog.

4.3.4 Miljø og sanitære forhold

DIB har flere gange fremhævet de miljømæssige fordele ved LU byggerier. LU kan bygges stort set uden brug af træ, som er en yderst knap ressource på højsletten og i det høje Andes, hvor tidligere skov er udryddet pga. hæmningsløs overudnyttelse. Ligeledes kan med rette fremhæves LU konstruktionens energibesparende kvaliteter, de er varme med passiv udnyttelse af solenergi og dermed yderligere sparer på forbruget af træ som brændsel:

- a. LU konceptet lever op til samtlige miljø- og bæredygtighedskriterier som er fremherskende efter de senere års sammenkædning af miljø og udvikling efter FN's Miljø- og Udviklingskonferencer i Rio de Janeiro og Johannesburg.
- b. Der kan dog ikke påvises nogen direkte miljøeffekt af LU-byggerierne på nuværende tidspunkt på grund af den lave volumen i forhold til det konventionelle byggeri, der anvender træ, uøkologiske materialer der kræve energiforbrugende forarbejdning, og som er konstruktioner med lav varmekapacitet.
- c. Den økologiske og miljømæssige gevinst er således hypotetisk om end reel i den enkelte sag.
- d. Medlemmer fra lokalsamfundet har dog ved flere lejligheder fremhævet det økologisk korrekte ved LU konceptet, hvilket kunne tolkes som en positiv effekt for målgruppens forståelse for miljø og bæredygtighed.
- e. LU projektet har i begrænset omfang inddraget sanitære aspekter, så som udvikling og konstruktion af latriner og multitoiletter oven på jorden, som er kulturelt acceptable blandt lokalbefolkningen. Det har dog ikke haft en primær prioritering.

4.3.5 Sundhed

- a. Hvad angår sundhedsaspekterne af LU-projektet, viste undersøgelsen overraskende at der ikke var nogen forskel på sundhedstilstanden i familier der bor i LU-boliger og familier som bor i konventionelle jordstøvhuse.
- b. Samtidig mente 70 % af de adspurgte kvinder at der var en markant mindre tendens til forkølelse og lign. sygdomme i LU-boliger end i de konventionelle huse. Denne opfattelse støttedes af sundhedspersonalet på den lokale sundhedspost i Lahuachaca, der især fremhævede den lavere frekvens af luftvejsinfektioner hos spædbørn, som en mulig positiv indikator for LU.

4.3.6 Træning af byggeteknikere

- a. Med hensyn til de trænede byggeteknikere, var det primært mændene som kunne udnytte denne mulighed.
- b. Træningen og mulighederne for at få byggearbejder under projektets løbetid, fik stor personlig, kompetencemæssig og jobskabende betydning for de involverede.
- c. Teknikerne har ligeledes været vigtige agenter for spredningen af LU-konceptet, såvel for efterspørgslen efter fællesbyggerier som efter professionelle storbyggerier.

- d. Hvad angår kvinderne har træningen mest haft en personlig og alment dannende virkning (Se afsnittet om kønsaspekter nedenfor).

4.4 Konklusioner vedrørende Pacha Uta-komponentens effekter

Pacha Uta projektkomponenten viste sig generelt at have sat sig flere spor i den kommunale kontekst og i lokalsamfundene end hvad DIB/SAHB havde forventet ved undersøgelsens start. På grund af PU konceptets abstrakte karakter, og det forhold at langtidspanlægningen i sig selv aldrig blev gennemført i Sica Sica ud over træning i metoder og principper, havde man forventet at det ville blive svært at dokumentere effekterne. Det viste sig ikke at være tilfældet, og man skal ikke undervurdere lokalbefolkningens evne til at tilpasse og absorbere nye begrebsdannelser der, hvis muligt, bliver omsat til noget brugbart og instrumentalt:

4.4.1 Succes på trods

- a. PU-projektkomponenten har, på trods af at den aldrig fik gennemført sin oprindelige målsætning, nemlig et bredt planlægningsfundament og en langtidspanlægning i Sica Sica kommune, på kort tid bidraget til at lokalbefolkningen og kommunale embedsfolk i projektområdet fik en idé om hvad den nationale demokratiseringsproces omkring Planlægning og Folkelig Deltagelse (PP) indebærer og hvordan den kan gennemføres.
- b. PU-komponenten fik udarbejdet en kommunal årlig udviklingsplan (PDM) som en del af sit delta-gerorienterede træningskoncept. Forløbet havde vidtrækkende og positive pædagogiske implikationer. Desværre modarbejdedes implementeringen af partipolitiske årsager.
- c. Selv om PU-aktiviteterne som sådan bliver meget positivt bedømt af de involverede målgrupper, er der samtidig skuffelse over at de politiske og udviklingsmæssige effekter af at anvende planlægningsredskaberne ikke har båret tilstrækkelig frugt, og er udsat for politisk chikane og negativ manipulation fra de folkevalgte.

4.4.2 Demokratisering

- a. PU komponentens trænings- og planlægningsøvelser har medført en tilnærmelse mellem civilsamfundet og den kommunale forvaltning, ligesom bondefællesskaberne nu stiller større krav til borgmesteren end før PDM-processen.
- b. Vedrørende effekterne på kvindernes sociale og politiske situation, inddrog PU komponenten i BBA-projektet et kønsperspektiv som gjorde det muligt at fremme en relativ højere kvindedeltagelse i de forskellige aktiviteter (se også afsnittet om kønsaspekterne).
- c. PU-komponentens kvindespecifikke informations- og træningsaktiviteter har medført en bevidstgørelse både blandt kvinderne, og i lokalsamfundene generelt, om vigtigheden af en mere lige kvindedeltagelse i de fælles beslutningsprocesser.
- d. Hvad angår *los originarios*, den del af lokalbefolkningen der organiserer sig på et identitets- og etnopolitisk grundlag ("indianerne"), blev der udtrykt stor interesse og tilfredshed med PU-projektets træningsaktiviteter og planlægningsworkshops som et potentiale for at virkeliggøre deres håb om indiansk selvforvaltning.
- e. Der ligger en stor fremtidig udfordring for PU konceptet i at bidrage til udviklingen af nogle demokratiske forvaltningsredskaber, der kan håndtere de nye indianske territorier og deres relative selvforvaltning, på en måde så landet ikke atomiseres i en løbsk Balkaniseringsproces.

4.5 Konklusioner vedr. Institutioner, organisationer, selskaber o.a.

Som led i evalueringen afholdt teamet en række møder med repræsentanter forskellige institutioner, organisationer o.l., der på en eller anden måde var relateret til projektarbejdet med LU-byggeri og PU-

planlægning. SAHB projektmedarbejdere oplyste at det indtil for ganske nyligt har været næsten umuligt at indgå i et samarbejde eller blot en dialog med de statslige institutioner om bosætningspolitik, bosætningsprojekter og kommuneplanlægning. Først i 2004 har der vist sig en vis åbning i den offentlige administration som følge af de reformer og omlægninger som Carlos Mesa regeringen iværksatte i hele statsapparatet. Man skal dog være opmærksom på ustabiliteten i de politiske konjunkturer. Følgende konklusioner kan drages med hensyn til de institutionelle sammenhænge:

4.5.1 Den statslige sektor

- a. Det er meget vigtigt at identificere mulige kontaktpunkter og centrale kontaktpersoner i diverse institutioner og programmer der kan være af potential værdi for DIB/SAHBs projektplanlægning, såvel hvad angår kohærens og langsigtet bæredygtighed i projekterne. Dettets synes i særdeleshed at være glædende for LU byggeprojekter.
- b. Der eksisterer pt. en interesse i de eksisterende institutioner i den offentlige- og statslige sektor for at udnytte LU-konceptet til boligprojekter såvel i de rurale områder som i de peri-urbane og urbane områder i Bolivia.
- c. Om end det med en nuværende åbning i de forskellige institutioners funktionsmåde vil være muligt at etablere kontakt og samarbejde med de statslige institutioner, advares det mod at gøre sine projekter for afhængige af den statslige sektor, da historien viser at de politiske konjunkturer hurtigt kan ændre sig, ikke mindst i Bolivia som har ustabil politisk klima og usikker fremtid.

4.5.2 Forsknings og uddannelse

Der viste sig en stor interesse og entusiasme i de akademiske forsknings- og undervisningsinstitutioner for at genoptage forskningen og udviklingen af adobekonstruktioner i samarbejde med DIB/SAHB, herunder udarbejdelse af tekniske specifikationer med henblik på nationale normer.

4.5.3 NGO'er

Der var ligeledes en fornyet interesse for LU-konceptet i andre NGO'er der arbejder med boligforbedring i integrerede fattigdomsprojekter, og generelt bør den øvrige civilsamfundssektor nok opdyrkes yderligere for at finde mulige samarbejds kontekster der kan gøre en fremtidig strategi planlægning mere effektiv.

4.5.4 Privatsektoren

LU-konceptet havde, noget overraskende spredt sig til den private sektor, hvor især den mere liberale og post-moderne del af mineindustrien har adopteret LU-byggeri som et brugbart alternativ. Man ønsker at videreudvikle og anvende LU-konceptet til at forbedre levevilkår og boligsituation for sine arbejdere og de comunidades der påvirkes af mine aktiviteter.

4.6 Konklusioner tværgående tema: kønsaspekter og kvinder

4.6.1 Effekten af LU-komponenten på kønsrelationerne

Hvad angår effekten på kønsrelationerne af LU-komponents aktiviteter, har tilgangen til en bedre bolig for en meget lav pris indiskutabelt haft en positiv effekt på familiernes og kvindernes levebetingelser. Alligevel har LU-projekterne næsten totalt manglet strategiske overvejelser over relationen mellem projektaktiviteterne og kvindernes sociale position og kønslighedsaspekter:

- a. De fleste kurser og kvinderrelaterede aktiviteter i komponenten har mere haft karakter af socialt arbejde end udvikling, dog med visse afgrænsede konkrete resultater hvad angår kvindernes praktiske færdigheder.
- b. Kvinderne havde i de første 10-11 år af projektaktiviteter, på trods af deres principielle centrale placering som målgruppe, en sekundær rolle, i projektprioriteterne, og de særlige husgerningskurser var løserevet fra den øvrige projektsammenhæng

- c. Ved at begrænse komponentens “kvindepromovering” til “husgerningsaktiviteter” i hjemmet, uden noget perspektiv i retning af kvindernes strategiske interesser, mistede man muligheden for at styrke en større kønslighed og “empowerment” inden for projektets ramme.
- d. Først ved afslutning af BBA projektet blev den negative tendens omkring kvindernes rolle i LU komponenten søgt vendt hvor en kønskonsulent for PU blev involveret. Pga. den snævre tidsmæssige ramme var effekterne begrænsede, men: der blev i forbindelse med PU-projektet bygget to “centre” for de organiserede kvinder (producentgrupperinger) i to lokalområder med et klart positivt resultat.
- e. Der er blevet vakt og udtrykt stor interesse for kapaciteringen af kvinder til styrkelse af deres sociale og forhandlingsmæssige position blandt de omtalte kvindegrupper. (Se i øvrigt den pågældende konklusion om gender for PU komponenten nedenfor)

4.6.2 Effekten af PU-komponenten på kønsrealiteterne

I kontrast til fraværet af en kønstilgang i LU-komponenterne har der i Pacha Uta komponenten i BBA-projektet været permanent opmærksomhed på at integrere kønsaspekter i komponenten, dette på trods af at der var meget kort tid til realiseringen og meget begrænsede ressourcer til at gennemføre det mod slutningen af BBA-projektet. Således gjordes der et forsøg på en tværorientering af kønsaspekterne, til hvilket man hyrede specialiseret konsulentekspertise til udviklingen af planlægningsdiagnostikken, til at promovere kvindernes deltagelse, samt til støtte og opfølgning af aktiviteter der havde med mål og kriterier for kønsorienteringen at gøre. Man kan konstatere følgende effekter af projektets PU-komponent:

- a. Højere deltagelse af kvinder i lokalsamfundenes mødeaktiviteter. Selv om resultatet mere afspejlede sig i kvindernes tilstedeværelse end i effektiv deltagelse, opnåedes der visse fremskridt.
- b. Det lykkedes at promovere interessen i lokalsamfundene for kvindernes deltagelse i såvel lokale som kommunale planlægningsanliggender.
- c. Det lykkedes at motivere kvinderne til selv at fremme deres strategiske interesser, herunder deres krav og behov for træning og støtte til organisering, forvaltning, lederskab og indkomstskabelse udtryktes gentagne gange under interviewundersøgelsen.
- d. Alle forhindringerne til trods udtrykte kvinderne samtidig optimisme med hensyn til deres fremtidige deltagelse.
- e. Der var igen mærkbare resultater med hensyn til en styrkelse af kvindernes organisering, selv om det oplystes at kvinderne opfatter at deres deltagelse i de lokaler og kommunale planlægningsaktiviteter har styrket deres deltagelse og tilstedeværelse i andre beslutningsprocesser.
- f. Der fandt ikke en yderligere styrkelse af kvindernes indflydelse og deres organisationer sted gennem samarbejde med andre kvindeorganisationer.
- g. Der fandt ikke en specifik promovering af kvindelige lederskab sted, om end flere af de kvinder der havde modtaget træning senere har opnået tillidsposter såvel i lokalområderne som i kommunen.
- h. Flere af de lokale kvindelige teknikere, som er blevet uddannet og har deltaget i projektet, er nu blevet ansat som funktionærer i kommunen og i lignende positioner.

5. ANBEFALINGER OG AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGR

5.1 Fattigdomsbekæmpelse og Laka Uta - en generel kommentar.

Man må gøre sig klart at de dybtliggende og strukturelle forhold, der indeholder de grundliggende årsager til fattigdommen blandt de indianske bønder på den bolivianske højslette, ikke forandres gennem bosætningsprojekter og boligforbedringsprojekter. Det er derfor ikke rimeligt at forvente DIBs projekter gennem 12 år på den bolivianske højslette, har gjort nogen målelig forskel på deres udkomme og den generelle økonomiske situation. Man kan således ikke anlægge en økonomisk synsvinkel som et succeskriterium, men må kaste sit blik på andre elementer af vigtighed for denne fattige befolkningsgruppe. Volumen på 208 LU til familiebrug og ca. 200 mere til andre formål er måske ikke umiddelbart et imponerende resultat, hvis man ser på de samlede projektomkostninger og projektets løbetid. Mange udenforstående såvel Danida som i andre institutioner rejser umiddelbart spørgsmålet om “hvor mange LU er der så blevet bygget for de fattige?” og “hvor meget har det kostet?”. Her må det understreges at det aldrig har været projekternes hensigt at bygge huse til folk, men derimod at gennemføre en motiverende brugerdeltagelsesproces via selvbyggerkonceptet. Den tidligere leder af DIB projekterne og ophavet til hele processen kommenterede den tilbagevendende sammenligning af antallet af bebyggede kvadratmeter med projektomkostningerne sådan: “*Hadde sagen drejet sig om at bygge flest mulige huse kunne man for pengene nok opføre 10.000 huse af den lille model!*”.

Det er således centralt at effekten vurderes i en bred kontekst hvor selve konceptpromoveringen har skabt interesse og fokus på mange niveauer omkring boligsituationen blandt de fattige. LU projekterne og efterfølgende PU projektet er vigtige fordi de sætter fokus på folks organisatoriske kapacitet og gennem en praktisk “eksercits”, organiseringen og bygningen af LU-huse, får sat en selvreflekterende og organisatorisk proces i gang. På længere sigt vil denne styrkelse kunne hjælpe dem til bedre at håndtere de muligheder der forligger for at imødegå fattigdomssyndromet og tage politisk vare på sig selv og deres situation.

Der er ingen tvivl om at det er lykkedes for LU og PU projekterne gennem en pragmatisk trial-and-error tilgang at få sat fokus på boligproblemet i Bolivia. Ligeledes er det lykkedes for projektet at ændre den fattige lokalbefolkningens opfattelse af boligbyggeri og kvalitet og introducere Lak'a Uta's alternative arkitektur og byggeteknik. Mange kender i dag Lak'a Uta husene og er bevidste om deres umiddelbare kvaliteter. Ligeledes er der ingen tvivl om at de familier, der har et LU er tilfredse med resultatet og har fået forbedret deres boligkvalitet og kvaliteten af dagliglivet. Endvidere har projektet via denne praktiske indgang formået at ændre folks forhold til demokrati og medindflydelse på de kommunale beslutnings- og planlægningsprocesser. Set i det perspektiv har projektets mange komponenter hver på deres måde bidraget til at bekæmpe forudsætningerne for fattigdommen og promovere autonomi og demokratisering blandt de fattigste indianske befolkningsgrupper. Det vil derfor ikke være tilstrækkeligt at måle 15 år projektaktivitet ud fra en simpel cost-benefit kalkyle.

Vi vil i det kommende opremse de vigtigste anbefalinger på baggrund af effektstudiets, dets analyse og dets konklusioner:

5.2 Anbefalinger Laka Uta

5.2.1 Projektets målsætninger

Det anbefales at DIB/SAHB i fremtidige projektbeskrivelser er meget påpasselige med at være præcise og konsistente i deres målsætninger og identifikation af målgrupper. Det er især vigtigt at man ikke falder i den opportunistiske grøft og skriver det som “systemet” gerne vil høre eller det som på et givent tidspunkt er på mode i udviklingsdiskursen. DIBs aktiviteter har i dag så mange unikke kvaliteter, at det sagtens kan overbevise ved egne begreber og fokuserede målsætninger. En præcis og gennemarbejdet logframe vil kunne hjælpe til det.

5.2.2 Spredning og bæredygtighed

Det fremgår klart af undersøgelsen og afsluttende brugerseminar, hvor resultaterne præsenteredes for lokalbefolkningen, at der på den ene side er en stor interesse og motivation for byggeri af flere LU-huse, men der eksisterer samtidig en form for passivitet hvor folk forventer at der er et element af donation eller lignende motiverende forhold i evt. byggeprojekter. Ej heller har LU-byggerierne vist sig at være selvpropagerende uden en personlig teknisk rådgivning eller backup. Således var de teknisk-pædagogiske manualer ikke i sig selv tilstrækkeligt til at få en større spredning af LU-byggerierne:

- a. Det anbefales kraftigt at man motiverer befolkningen til at fortsætte med at bygge LU huse, for således at bakke op om det momentum der stadig eksisterer og som man ikke bør tabe. Det anbefales ikke at man starter et egentligt nyt byggeprojekt, men man kunne forstille sig en byggekonkurrence som tidligere var en stor succes, og andre opfølgende tiltag.
- b. Det anses af stor vigtighed at LU konceptet holdes i live ved praktiske tiltag og videreudvikling. LU og det fysiske center i Lahuachaca er DIB-SAHBs identitet i Bolivia og den praktiske indgangsvinkel der har genereret såvel PU komponenten og andre aktiviteter.
- c. Det anbefales at man foruden et genoptryk og opdatering af byggemanualen på spansk, udarbejder en distributionsstrategi som iværksættes.
- d. Da det har vist sig at manualen ikke kan stå alene. Hvis den skal have markant effekt, bør der etableres en permanent teknisk rådgivningsservice, hvor befolkningen kan komme med deres spørgsmål vedr. LU byggerier, det være sig nybyggerier som eksisterende byggerier. Det ville være en relativt lille investering i forhold den effekt man ville kunne få. Teknisk rådgivning, instruktion og træning blev gentagne gange angivet af brugerne som væsentlige faktorer i en spredning af LU byggerier.
- e. Vedligeholdelse var et tilbagevendende punkt i undersøgelsen. Småskader og vedligeholdelsesproblemer som kunne have været løst ved en simpel rådgivning. Hvis der opstår det rygte at vedligeholdelse er et problem vil det forhindre LU-konceptets popularitet og spredning. Derfor bør der, i lighed med den tekniske vejledning og introduktion, også være en permanent rådgivning til vedligeholdelse, en årlig monitorering og opfølgende tekniske seminarer til LU-ejere hvor vedligeholdelses- og reparationsteknikker, nye ideer, om- og tilbygningsmuligheder etc. vil kunne diskuteres.
- f. Brugerseminarer vil have den dobbelte effekt at der vil kunne fokuseres på andre aspekter af den aktuelle sociale og politiske situation i de enkelte lokalsamfund, skabe et socialt netværk og et nyt momentum.
- g. Bygningsskader, specielt revnedannelser som følge af jordrustelser øger risiko for sammenstyrtninger hvilket er en "killer" for LU-konceptet. Der bør derfor følges op på de eksisterende tilfælde og i øvrigt udarbejdes en strategi for klassificering af byggesteder i fht. jordrustelsesrisikoen, for derved at minimere risikoen for et tilbagefald i interessen for LU.

5.2.3 Sundhed

En af forudsætningerne for at promovere LU-boliger er at de er sundere end konventionelle huse, primært pga. den højere temperatur om natten og den mere stabile temperatur gennem døgnet, men også på grund af bedre hygiejne, hvorfor det er den almindelige antagelse at beboerne er mindre syge end andre. Dette kunne imidlertid ikke bevises på basis af de foreliggende data.

- a. Derfor anbefales det at man undersøger mulighederne for at igangsætte et komparativt sundhedsteknisk studie af de helbredsmæssige effekter af LU-boliger vs. konventionelle boligtyper.

- b. Hvis det vurderes muligt bør undersøgelsen gennemføres af professionelle sundhedsfolk med tilstrækkelig metodologisk indsigt. På grund af LU husenes begrænsede antal er der muligvis ingen statistisk signifikans, men man kunne forstille sig en løbende registrering og undersøgelser over et par år. Hvis de subjektive vurderinger af de positive sundhedsmæssige effekter viser sig at holde stik, er det et væsentligt argument til fordel for yderligere promovning af LU-konceptet.

5.2.4 Integrerede løsninger

Bæredygtigheden i LU byggerier synes at være afhængig af den enkelte families kontekst og kohærensens i deres samlede sociale situation. Der er en stor interesse blandt de adspurgte familier for at indgå i produktionsfremmende projekter. Derfor ville det være indlysende at promovere integrerede "helhedsløsninger" til familierne hvor LU-boligbyggeri og produktion går hånd i hånd:

- a. Det anbefales at der udarbejdes en strategi og et forslag til sådanne integrerede projekter, hvor produktionslokaler og relevant småproduktion indgår som en integreret del. Der er allerede positive erfaringer fra det lille SCA-projekt.
- b. Der er særlig god mulighed for at inddrage kvinderne i integrerede bolig- og produktionsprojekter. Kvinderne bør således inddrages i design og udvikling af et sådant koncept.

5.2.5 Ejerskab og partnerskab

- a. Det anbefales at projektet udvikler en langsigtet strategi for "projektejerskab" og overførsel af ansvar til brugere og modtagergrupper. I den forbindelse bør der være et snævret samarbejde med de enkelte lokalsamfunds politiske og etnopolitiske organisationer der allerede eksisterer.
- b. Det er vigtigt at sådanne partnerskaber konsolideres og bliver den egentlige projektbærende enhed i projekterne, hvorved DIB/SAHB på sigt bliver en faciliterende ressource, der i stigende grad kan holde sig i baggrunden. Man kunne kalde det en langsigtet exit strategi.

5.2.6 Private villabyggerier

Den stigende interesse for LU byggerier i højere indkomstgrupper, herunder også i La Paz, kan have en positiv virkning på det samlede image af LU-konceptet:

- a. Der bør derfor udarbejdes en fælles holdning og politik dels til spredning og "ophavsrettigheder" og til SAHBs og Irnaqañanis muligheder for at indgå i sådanne arbejder, idet der heri ligger et indkomstgenererende potentiale, som ikke har været systematisk udnyttet.
- b. IrnaQañani er en nøgleorganisation her, og bør styrkes, dels gennem kapacitering i organisation, management og marketing og dels i sit omdømme.
- c. Irnaqañani bør evalueres af DIB med henblik på at videreudvikle dets formål og handlingsplaner hen imod funktion som basisorganisation for lokale iværksættere, samt facilitering og formidling af konsulentbistand m.m.

5.2.7 Lokale iværksættere og turisme

Byggerier for lokale iværksættere er en anden tendens under udvikling. Der er store forventninger til (øko)turistindustrien, og der var opført flere nyere byggerier, herunder også LU til at huse turister.

- a. Dette potentiale bør undersøges systematisk og udvikles i det omfang det organisatorisk kan passes ind i lokale projektejerskabsstrukturer.
- b. Det anbefales at der i forbindelse med udarbejdelse af integrerede strategiforslag indtænkes de potentialer der ligger i turisme og turistindustri, herunder individuelle initiativer. Irnacañani vil kunne komme til at spille en vigtig rolle her.

5.2.8 Naturparker

En tredje form for LU-byggeri som har været gennemført i enkelte tilfælde, er besøgscentre, administrationsbygninger og boliger til personale i forskellige naturparker. Miljømyndighederne i La Paz udtrykte stor interesse i et evt. samarbejde:

- a. Det anbefales at indgå i et samarbejde med naturparksstyrelsen om LU-byggeri af diverse parkfaciliteter. Det ville promovere jordbyggeri-konceptet til et bredere national og internationalt publikum.
- b. Irnaqañani ville være oplagt som partner i et sådant arrangement, forudsat at organisationen var blevet reorganiseret og styrket.

5.2.9 Offentlige byggerier

Erfaringerne fra undersøgelsen peger på at de offentlige/fællesbyggerier der har været udført med støtte fra LU-projektet ikke er vedligeholdt. Det måtte også konstateres at det eksisterende LU design ikke er velegnet til skolebygninger. Derimod udtryktes der fra læreres og andres side en interesse i konceptet som lærerboliger, idet der altid var mangel på egnede lærerboliger i de enkelte lokalsamfund:

- a. Det anbefales derfor at der tages kontakt til skolesektoren og lærernes faglige organisationer for at afklare mulighederne for et fremtidigt samarbejde om LU huse som lærerboliger.

Ligeledes er der i sundhedscentret i Lahuachaca et LU der fungerer som bolig og tandlægeklinik og som sundhedsmedarbejderne udtrykte stor tilfredshed med:

- b. LU-konstruktioner i sundhedscentre og poster ville være en oplagt mulighed for yderligere promovning af konceptet.

5.2.10 Private selskaber

Den overraskende interesse og investeringslyst fra guldmineselskabet Minería Inti Raymi S.A. i LU-byggeri er et nyt potentiale som man ikke umiddelbart bør afvise. Inti Raymi fonden er kendt for sine arbejdervenlige investeringer, og det kunne være interessant for SAHB og Irnaqañani at forfølge dette spor for at undersøge de muligheder der ville kunne udvikles og udnyttes i denne forbindelse.

5.3 LU-centret i Lahuachaca

5.3.1 Centrets nuværende situation

Det eksisterende LU-center i Lahuachaca ligger hen som en påmindelse om et uudnyttede potentiale. LU-centret fungerer som *ad hoc* hotel for forbigående turister, og interesserede i jordstensarkitektur, hvilket dækker lidt udgifter og genererer lidt indkomst for de få personer fra Irnaqañani som bor der og passer bygninger og kursusfunktioner. Desværre er en del af centret ejet af DIBs forhenværende partner CEPRODES som ikke har vedligeholdt deres bygningerne i flere år. Der var tvivl på borgmesterkontoret og i Sica Sica kommune om hvilket formål LU-centret overhovedet tjente, og der blev udtrykt ønske om at det blev overdraget til kommunen til turistcenterformål:

- a. Det anbefales at LU-centret i Lahuachaca gøres til det operative center for fremtidige projektaktiviteter, det være sig LU, PU eller andre initiativer. LU-centret danner en meget vigtig fysisk ramme for DIBs aktiviteter i Bolivia, et synligt bevis på projekternes eksistens, drivkraft og potentiale. Desuden udgør det et vigtigt udviklingspotentiale for Sica Sica kommune. Derfor bør det oprettholdes, udbygges og konsolideres.
- b. Det anbefales at DIB/SAHB så hurtigt som muligt udarbejder en plan for anvendelsen af centret, samt skitserer mulige scenarier for anvendelse og for naboskabet med CEPRODES' centerfaciliteter.

- c. Der bør ligeledes tilstræbes en bedre kommunikation med Lahuachaca viceborgmesterembede og med Sica Sica kommune om ejerskab, anvendelse og formål, herunder fremtidsmuligheder.
- d. Den verserende konflikt med CEPRODES bør løses på pragmatisk vis gennem forhandling og indgåelse af kompromisser. Følgende løsning er forslået af en tidligere projektleder i DIB:
 - CEPRODES tilbydes rehabilitering for den tort de mener de har lidt, samtidig med at ejerforholdene bringes i bæredygtig overensstemmelse med de forventede kommende projektaktiviteter.
 - CEPRODES del af centret i Lahuachaca overdrages som ejendom til Sica Sica kommune med henblik på anvendelse til turisme.
 - Ved overdragelse af centerdelen til kommunen skal indgå en klausul om, at brugsretten og vedligeholdelsespligten tilhører projektet/DIB så længe DIB arbejder i kommunen.
 - I overdragelsesaftalen skal indgå en rammeaftale med kommunen for anvendelsen af centret til kursus- og turistformål etc.
 - Driften af centret udliciteres i forpagtning efter nærmere aftaler tilpasset kommunens og projektets ønsker.
 - Som en del af en fredsftale kan udliciteringen evt. gives til CEPRODES.

5.3.2 Center for Jordbyggeri

Etablering af et uddannelses-, og forsøgs-center for jordbyggeri i Lahuachaca i et samarbejde med andre arkitekt- og uddannelsesinstitutioner forekommer særdeles indlysende og som en glimrende ide, der er blevet fremsat flere gange under evalueringen. At samle erfaringer, dokumentation, træningsaktiviteter, kursusvirksomhed, nationale og internationale symposier, forsøgsbyggeri, teknikerkapacitering og turisme omkring det eksisterende center i Lahuachaca, ville kunne skabe en fysisk ramme og et momentum som virkelig ville kunne sætte skub i udviklingen og promoveringen af jordbyggekonceptet i Bolivia. Samtidig ville det kunne tiltrække andre institutioner og NGO'er og dermed sikre en bred involvering i og finansiering af diverse projektaktiviteter. Derudover vil det trække turister og hård valuta til Lahuachaca.

- a. Det anbefales varmt, at gå videre med denne ide, indgå de nødvendige aftaler og samarbejdskontrakter, udarbejde en handlingsplan herunder opkøb af tilstødende arealer og påbegynde en fundraising proces i samarbejde med de involverede parter i centerprojektet.
- b. Det anbefales samtidig at DIB nøje afgrænser et sådant centers formål og funktion og i denne definition prioritere det lokale udviklingscenter som en lokal ressource der kan inddrages i den kommunale planlægning til glæde for kommunens indbyggere.
- c. Evt. akademiske og forskningsmæssige ambitioner bør overlades helt til de interesserede universiteter at udvikle som et selvstændigt projekt, meget gerne tilknyttet LU-centret.
- d. Det foreslås at man fortsætter arbejdet med udviklingen på centret i Lahuachaca af de tekniske specifikationer og et nationalt normsæt for jordbyggeri i Bolivia.

5.4 Pacha Uta-konceptet

På trods af at PU-komponenten aldrig kom til at gennemføre den langtidsplanlægning i Sica Sica som var den oprindelige hensigt, lykkedes det på kort tid at få udviklet en partcipatorisk planlægningsmetode og rutine der rummer store muligheder for aktivering og inddragelse af lokalbefolkning og civilsamfundsorganisationer i den offentlige planlægningsproces i Sica Sica og nabokommuner. Ligeledes kom PU-komponenten til at spille en vigtig rolle i "empowerment" af kvinder og marginale befolkningsgrupper, herunder de oprindelige folk, i den igangværende decentraliserings og demokratiseringsproces som det bolivianske samfund er ved at undergå. Der var stor interesse i lokalbefolkninger for mere træning og kapacitering, ligesom der var det i byråd og kommunalbestyrelser:

5.4.1 Indianske territorial organisering

Det anbefales at der overvejes samlede projektløsninger, således at LU og PU kædes sammen i mere integrerede forløb. Da PU især forholder sig til organiseringen af rum, herunder også de nye indianske territorier som INRA loven og LPP (Lov om Folkelig Deltagelse) muliggør, vil det være oplagt om et reaktiveret projekt satsede på at styrke organiseringen af *originarios* og støttede oprettelsen af nye territoriale enheder. Der er allerede gjort visse erfaring med dette i SCA projektet.

5.4.2 Gentagelse af en PDM processen

Det anbefales at der udvikles et nyt trænings- og kapaciteringsprogram og at der som en brugbar, konkret og praktisk øvelse gennemføres en ny partcipatorisk planlægningsrunde for en ny PDM (kommunal årlig udviklingsplan) i Sica Sica.

5.4.3 Trænings-center for partcipatorisk planlægning

- a. Det anbefales ligeledes at LU-centret i Lahuachaca genopstår som træningscenter, og at man udvikler et program for folkelig og kommunal kapacitering inden for rammerne af PU-konceptet.
- b. Det anbefales at man i den forbindelse udvikler en særlig træningskomponent for kvinder med henblik på deltagelse i beslutningsprocesser og opstilling til politiske tillidshverv.
- c. Det anbefales endvidere at man ikke involverer sig direkte i kommunens planlægning men begrænser aktiviteteme til træning, kapacitetsopbygning og rådgivning.
- d. Det anbefales at der gennemføres kurser i etablering af planlægningsforudsætninger for kommunale embedsfolk og folkevalgte repræsentanter i kommunalbestyrelser og at den eksisterende SPM (forslag til kommune planlægning) bog anvendes som didaktisk materiale.
- e. Det anbefales at man udvider sådanne træningstilbud til også at omfatte andre kommuner end Sica Sica.

5.5 Kønsaspekter og kvinder - et tværgående tema

Det vigtigste tværgående tema i den samlede projektkontekst er kvinders udviklingsmuligheder og rettigheder. Kvinder, børn og familier er øverst på projekternes målgruppelister og har derfor fået megen plads i evalueringen. Et gennemgående kritikpunkt i LU-komponenten har været dens manglende evne til at forholde sig konstruktivt til kvinders strategiske interesser. I modsætning hertil står så PU-komponenten, hvor det på kort tid lykkedes for at få fokuseret kønstilgangen og vendt udviklingen inden projektet sluttede.

For fortsættelsen af projektaktiviteter i lighed med LU og PU anbefales det således at der:

- a. Integreres en kønsorientering og fokus på kvindeaktiviteter på en strategisk, systematisk og konsistent måde i alle hovedkomponenter og i alle projektfaser.
- b. Promoveres en strategisk tilgang til "empowerment" af kvinder gennem aktiviteter der især fokuserer på: økonomi, forvaltning, organisation, ledelse og deltagelse.
- c. Aktiviteterne artikuleres med oplysningsaktiviteter, træning og promovering af rettigheder, og med kvindernes strategiske interesser såvel i deres comunidades som i de lokale organisationer.
- d. Tilstræbes en synergi mellem subkomponenter i projekter der har kønslighed som mål
- e. Tilstræbes en koordinering og interaktion med andre aktører og organisationer som arbejder med kønsaspekter og lighedsmålsætninger, såvel i projektområdet som i den bredere sammenhæng

- f. Tilstræbes en orientering mod og artikulering med den offentlige kønslighedspolitik såvel på det kommunale som på det nationale plan

5.6 Afsluttende anbefalinger

5.6.1 Samarbejde med andre organisationer og institutioner

Det anbefales at DIB/SAHB indgår i større og mere integrerede institutionelle og organisatoriske sammenhænge for at opnå synergi i samarbejdet med andre og et større momentum og mindre sårbarhed.

5.6.2 Opfølgning

- Det anbefales at der iværksættes en opfølgning af dette impact studie med det formål at formulere et eller flere mulige projektscenarier for en videreudvikling af LU og PU projekternes ideer og implementering.
- Opfølgningen bør skitsere konkrete forslag til samarbejdspartnere, mål og midler, finansieringspotentialer og ekspliciterer de mere langsigtede visioner i integrerede forløb.
- Der bør snarest udvikles ToR for denne opfølgning, ligesom DIB snarest bør påbegynde en ansøgningsproces for økonomisk støtte og finansiering af det omfattende arbejde.

5.6.3 Potentialet

Det er evalueringsteamets opfattelse at der ligger et stort og uforløst potentiale i DIBs/SAHBs erfaringsgrundlag og at det er lykkedes, på trods af mange forhindringer, at etablere en kontaktflade og et udbygget netværk og tillidsforhold i det lokale indianske befolkning og samfund.

Det ville derfor være at forlade hesten midt i vadestedet hvis man ikke fortsatte arbejdet nu, og det ville afsløre en meget dårlig investeringsstrategi for dansk og international udviklingsbistand.

Oktober 2005, Århus, Danmark

